

KRZYSZTOF HALICKI (Bydgoszcz)

ORGANIZACJA I DZIAŁALNOŚĆ POLICJI POLITYCZNEJ NA POMORZU W OKRESIE SIERPIEŃ 1920–KWIECIEŃ 1923

Słowa kluczowe: *Policja Państwowa, policja polityczna, Służby bezpieczeństwa II RP, Wydział IV-D Policji Państwowej, Centrala do spraw niemieckich w Toruniu*

Do pierwszych ustaleń dotyczących organizacji policji politycznej¹ na Pomorzu doszło latem 1920 r. Na posiedzeniu odbytym 30 VI 1920 r. w gabinecie szefa Departamentu Spraw Wewnętrznych Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej dra Stefana Piechockiego omawiano sprawę organizacji służby defensywnej na Pomorzu. Na spotkaniu byli obecni m.in.: naczelnik Wydziału IV Komendy Głównej Policji Państwowej w Warszawie Marian Swolkień, Hilary Ewert-Krzemieniewski, Saturnin Mrávincsis. Na obszarze byłej dzielnicy pruskiej postanowiono utworzyć dwie Okręgowe Ekspozytury Wydziału IV-D, jedną w Poznaniu, a drugą w Toruniu. Zakres działania ekspozytur obejmował zgodnie z instrukcją zwalczanie szeroko pojętej działalności antypaństwowej. Do służby w defensywie policyjnej wytypowano najlepszych kandydatów spośród funkcjonariuszy urzędów śledczych. W związku z tym ich istnienie oraz działalność były ściśle zakonspirowane. Zgodnie z projektem ekspozytury okręgowe otrzymywały dyrektywy i instrukcje od Wydziału IV-D Komendy Głównej Policji Państwowej w Warszawie (dalej cyt. KGPP), którego były organami wykonawczymi. Ze względu na wyjątkowe warunki, jakie panowały w byłym zaborze pruskim, koordynacją działań ekspozytury poznańskiej i toruńskiej kierować miał inspektor lub podinspektor, który był na etacie służby defensywno-politycznej przy Okręgowej Komendzie Policji Państwowej (dalej cyt. OKPP) w Poznaniu, jednakże służbowo podlegał Centrali Wydziału IV-D w Warszawie. Do momentu likwidacji Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej funkcję tę pełnił specjalnie delegowany urzędnik sekcji Bezpieczeństwa Publicznego byłej Dzielnicy Pruskiej. Otrzymywał on od ekspozytur raporty i meldunki sytuacyjne na równi z centralą warszawską i wojewodą. Wszelkie materiały osobowe dotyczące inwigilowanych osób ekspozytury przesyłały wyłącznie i bez-

¹ Funkcjonująca w okresie międzywojennym policja polityczna przechodziła kilka reorganizacji i zmieniała nazwy na „Wydział IV-D.p.”, „Wydział IV-D”, „Służba Informacyjna”, „Policja Polityczna”, „Służba Śledcza”. W artykule zastosowano zamiennie kilka innych określeń na tego rodzaju Policji Państwowej: „defensywa policyjna”, „defensywa polityczna”, „służba defensywna”, „defensywa”.

pośrednio do centrali Wydziału IV-D w Warszawie. Ekspozytury były na etacie OKPP byłej dzielnicy pruskiej, której podlegały służbowo w zakresie spraw administracyjno-gospodarczych. W tym samym zakresie ekspozytury Wydziału IV-D podporządkowane były pomocnikowi komendanta głównego Policji Państwowej (dalej cyt. PP) na byłą dzielnicę pruską. Natomiast w zakresie czynności służbowych ekspozytury podlegały władzom administracyjnym i sądownym².

Przydzielony do ekspozytury oficer policji wraz ze starszym przodownikiem oraz dwoma przodownikami przeprowadzali rewizje, przesłuchania, przygotowywali wszelkie pisma do władz sądowych lub administracyjnych. Urzędnicy służby zewnętrznej umieszczeni przy OKPP w Toruniu lub przy komendach powiatowych PP nie mogli komunikować się drogą oficjalną z ekspozyturą lub agenturą, z uwagi m.in. na przesłuchiwanie osoby, które mogły rozpoznać tajnych funkcjonariuszy. Oprócz tego ściśle przestrzegano, aby oficerowi policyjnemu kierującemu aparatem zewnętrznym znany był tylko kierownik ekspozytury lub agentury³.

Wywiadowców podzielono na grupy składające się z kilku osób. Grupą kierował sekcyjny, który materiały w zakresie inwigilacji otrzymywał od kierownika ekspozytury. W celu uzyskania możliwie najpełniejszych informacji pozyskiwano konfidentów, opłacanych ze środków utworzonego na ten cel funduszu dyspozycyjnego. W sytuacjach kiedy konfident okazywał się cennym nabytkiem, otrzymywał on stałe miesięczne wynagrodzenie⁴.

Każdy nowo wstępujący do policji politycznej składał zobowiązanie dochowania ścisłej tajemnicy. Urzędnik i wywiadowca ekspozytury i agentury z wyjątkiem konfidentów otrzymywali legitymacje z fotografią. Kierownik ekspozytury podlegał służbowo zgodnie z artykułem 11 ustawy o Policji Państwowej komendantowi okręgowemu PP w Toruniu. Każdego pierwszego i piętnastego dnia miesiąca ekspozytura wysyłała do centrali w Warszawie szczegółowe sprawozdania sytuacyjne. Kierownik ekspozytury Wydziału IV-D wysyłał listę płac funkcjonariuszy i urzędników ekspozytury oraz agentur do OKPP w Toruniu, z której otrzymywano wynagrodzenie⁵.

Na terenie Pomorza Ekspozytura Wydziału IV-D rozpoczęła swoją działalność z dniem 1 VIII 1920 r., w trudnych pod względem politycznym czasach. Obowiązujący wówczas stan wyjątkowy spowodował, że struktury defensywy policyjnej wykorzystywane były przez wywiad wojskowy. Razem z cofającymi się wojskami napływały tysiące ludności, siejąc postrach i popłoch wśród mieszkańców tych terenów.

² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt. APB), Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Toruniu (dalej cyt. OKPP w Toruniu), sygn. 34, Protokół z posiedzenia odbytego 30 VI 1920 r. w gmachu Urzędu Osadniczego w gabinecie szefa departamentu spraw wewnętrznych Ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej dra Piechockiego w Poznaniu; Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej cyt. UWP w Toruniu), sygn. 4887, Instrukcja dla Ekspozytur Wydziału IV-D z sierpnia 1920 r.

³ Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 4887, Instrukcja dla Ekspozytur Wydziału IV-D z sierpnia 1920 r.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

Sprawne funkcjonowanie ekspozytury zakłócone było brakiem wystarczającej kadry odpowiednio wyszkolonych wywiadowców. Zajęcie niektórych miejscowości przez oddziały bolszewickie spowodowało zintensyfikowanie działalności dywersyjnej wśród ludności niemieckiej. Zdarzały się wypadki uszkodzania słupów telegraficznych, przewodów telefonicznych (za uszkodzenie przewodów telegraficznych w Kowalewie rozstrzelano trzech Niemców). Oprócz tego tworzono zbrojne oddziały. Niemal codziennie dochodziły wiadomości o wystąpieniach na rynkach i ulicach Niemców, którzy nawoływali zgromadzoną ludność do akcji przeciw państwu polskiemu. Ekspozytura Wydziału IV-D prawie wszystkich wywiadowców, jakich miała do dyspozycji, wysyłała w teren w celu penetracji zagrożonych miejsc⁶.

Ekspozytura w Toruniu miała swoje biura w prywatnym domu przy Starym Rynku nr 16. Na pierwszym piętrze znajdowały się pokoje magistratu, więc ekspozytura mogła niepostrzeżenie pełnić swoje zadania i przyjmować interesantów⁷.

Jesienią 1920 r. zgodnie z rozporządzeniem ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej i założeniami MSW w Warszawie zaczęto tworzyć na całym Pomorzu agentury Wydziału IV-D, w pierwszej kolejności agentury zaczęły działać w:

- Toruniu (obejmująca powiaty toruński, chełmiński, wąbrzeski);
- Grudziądzu (powiaty grudziądzki, lubawski, brodnicki, działdowski, świecki);
- Tczewie (obejmująca dworzec oraz powiaty gniewski, starogardzki, kościerzynski);
- Chojnicach (powiaty tucholski, sępoleński, chojnicki);
- Wejherowie (powiaty pucki, wejherowski, kartuski).

Oprócz tego projektowano utworzyć subagentury w Działdowie i Pucku.

Według założenia każda z agentur składać się miała z kierownika w randze aspiranta, czterech do dziesięciu wywiadowców oraz osób pracujących w kancelarii⁸.

W pierwszej fazie organizacji Ekspozytura Wydziału IV-D w Toruniu składała się z kierownika, sekretarza, siedmiu wyższych funkcjonariuszy, dziewięciu sił pomocniczych, w tym trzech stenotypistek oraz dwóch woźnych. Agentów nie było, gdyż wbrew przepisom instrukcji wszystkie dochodzenia przeprowadzała Agen-

⁶ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 42, Sprawozdanie organizacyjne wygłoszone na konferencji Kierowników Agentur Wydziału IV-D 10 I 1922 r. przez komisarza M. Lissowskiego; sygn. 312, Raport sytuacyjny Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 12 XI 1920 r. opracowany jako referat na zjazd komendantów okręgowych w Warszawie; Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Komenda Powiatowa Policji Państwowej na miasto Toruń (dalej cyt. KPPP na miasto Toruń), sygn. 2, Pismo OKPP w Toruniu do KPPP na miasto Toruń z 11 VIII 1921 r.; H. Wardęski, *Moje wspomnienia policyjne*, Warszawa 1925, s. 300–324.

⁷ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 34, Raport nr 2 Ekspozytury Wydziału IV-D z 11 VIII 1920 r.; sygn. 65.

⁸ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 42, Sprawozdanie organizacyjne wygłoszone na konferencji Kierowników Agentur Wydziału IV-D 10 I 1922 r. przez komisarza M. Lissowskiego; APT, KPPP na miasto Toruń, sygn. 2, Pismo OKPP w Toruniu do KPPP na miasto Toruń z 11 VIII 1921 r.; APB, OKPP w Toruniu, sygn. 42, Okólnik dotyczący wysyłania korespondencji z 20 II 1922 r.

tura Wydziału IV-D w Toruniu. Pierwszym kierownikiem ekspozytury w Toruniu został Zygmunt Panowicz; oprócz niego do służby przyjęto: komisarza Alfonsa Mayera, starszego przodownika Władysława Kozłowskiego, stenotypistkę Chojeczką⁹, kancelistkę Janinę Ławrzecką, urzędnika Bronisława Piskorskiego¹⁰.

Do pracy zaangażowano Alfonsa Nowakowskiego¹¹ z Poznania jako sekretarza, personel biurowy składał się z dwóch byłych żandarmów oraz stenotypistki. Wywiadowcami byli Alfons Mayer (były wywiadowca ekspozytury ND w Poznaniu), Bolesław Muszyński i Bolesław Ostrowski z Torunia. Krótko zatrudnieni byli oprócz tego na stanowisku wywiadowców Feliks Dangel oraz Franciszek Jarocki. Ekspozytura zwróciła się z prośbą do starostw, aby przysłały do Torunia kandydatów na agentów w celu omówienia bliższych szczegółów i odebrania instrukcji. W powiecie wąbrzeskim desygnowano już dwóch agentów, którzy mieli instrukcje i pracowali w porozumieniu z komendą PP¹².

W dniu 17 XI 1920 r. ukazała się *Instrukcja dodatkowa do przepisów o organizacji urzędów śledczych i organizacji Komendy Głównej Policji Państwowej*. Instrukcja rozszerzała przepisy wykonawcze z sierpnia 1920 r. Ustalono strukturę Wydziału IV-D w Warszawie, który stanowił specjalną jednostkę KGPP. W sprawach służbowych dotyczących wykonywanych funkcji Wydział komunikował się bezpośrednio z Szefem Sekcji Bezpieczeństwa Publicznego i Prasy. Raporty Wydziału w Warszawie przekazywano jednocześnie Szefowi Sekcji Bezpieczeństwa Publicznego i Prasy oraz komendantowi głównemu PP w Warszawie¹³.

Wydział IV-D w Warszawie był główną centralą inwigilacyjno-polityczną, do której wpływały materiały ze wszystkich instytucji państwowych dotyczące inwigilacji mniejszości narodowych oraz sytuacji polityczno-społecznej. Wydział przeprowadzał okresowe kontrole podległych ekspozytur oraz instruował placówki w zakresie właściwego funkcjonowania. Składał się on z trzech działów:

- centrali inwigilacyjnej z działem rejestracyjnym obejmującym kartoteki, albumy fotograficzne oraz archiwum prasowe;
- działu informacyjnego;

⁹ Z powodu niekompletności materiału źródłowego przy niektórych nazwiskach nie podano pełnych danych osobowych.

¹⁰ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 39, Ekspozytura Wydziału IV-D w Toruniu wykaz służbowy.

¹¹ Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, Urząd Delegata Rządu Ziemi Wileńskiej – Urząd Wojewódzki Wileński, Fond 51, Apyrašas 7, Byla 105, Wykazy imienne funkcjonariuszy PP z województwa wileńskiego z sierpnia i listopada 1926 r. Komisarz Alfons Nowakowski był później zastępcą naczelnika OUPP w Wilnie, a następnie delegowano go do KPPP miasta Wilna na stanowisko p.o. Kierownika Referatu policji politycznej, zob. K. Halicki, *Organizacja i funkcjonowanie Policji Państwowej w Okręgu Wileńskim w okresie międzywojennym – zarys problematyki*, [in:] *Historia i Polityka. Myśl polityczna i dyplomacja w XX wieku*, t. VII, red. H. Stys, P. Tomaszewski, Toruń 2008, s. 114.

¹² APB, UWP w Toruniu, sygn. 4888, Raport Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 10 VIII 1921 r.; OKPP w Toruniu, sygn. 34, Raport nr 2 Ekspozytury Wydziału IV-D z 11 VIII 1920 r.; sygn. 65.

¹³ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 34, Instrukcja dodatkowa do przepisów o organizacji urzędów śledczych i organizacji Komendy Głównej PP z 17 XI 1920 r., art. 12.

– działu organizacyjno-personalnego.

Do kompetencji centrali inwigilacyjnej należało pozyskiwanie i rejestracja materiałów dotyczących przestępstw politycznych, sporządzanie listów gończych, kart inwigilacyjnych oraz materiałów do dziennika poufnego. Dział informacyjny, który dzielił się na referaty, gromadził materiały dotyczące działalności antypaństwowej w kraju przesyłane przez ekspozytury Wydziału IV-D. Oprócz tego prowadził ewidencję mniejszości narodowych oraz spraw szpiegowskich. Dział organizacyjno-personalny obejmował sprawy personalne funkcjonariuszy oraz załatwiał zagadnienia gospodarcze¹⁴.

Kierownicy ekspozytury Wydziału IV-D przesyłali raporty do Wydziału IV-D w Warszawie, naczelnikowi wydziału bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu, komendantowi okręgowemu PP oraz prokuratorowi. Zbliżona była procedura przekazywania raportów przez kierowników agentur Wydziału IV-D, którzy dostarczali je właściwej ekspozyturze, staroście oraz prokuratorowi. Ekspozytury nadsyłały do Warszawy ogólne sprawozdania ze swojej działalności, materiały osobowe, karty inwigilacyjne, fotografie oraz wszelkie informacje dotyczące stanu bezpieczeństwa na podległym terenie¹⁵.

*Instrukcja dodatkowa do przepisów o organizacji Urzędów Śledczych i organizacji Komendy Głównej PP*¹⁶ z czerwca 1921 r. stanowiła kontynuację wcześniejszych zarządzeń dotyczących organizacji policji politycznej. Postanowiono pracę i organizację ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu podporządkować w większym zakresie OKPP w Toruniu. Dotychczasowa Ekspozytura Wydziału IV-D w Toruniu weszła z dniem 15 VIII 1921 r. w skład OKPP w Toruniu na prawach wydziału. Wszelką korespondencję wysyłano w podwójnych kopertach (koperta wewnętrzna zaadresowana była na np. Wydział IV-D, Ekspozyturę IV-D z pieczęcią tajne, poufne), natomiast zewnętrzna do KGPP, OKPP lub KPPP. Wszystkie pisma bez wyjątku były wysyłane jako listy polecone. Również dotychczasowe agentury Wydziału IV-D w Grudziądzu (starszy przodownik Konstanty Kauss), Tczewie (starszy przodownik Edmund Sławiński), Wejherowie (aspirant Kornel Stejka) i Chojnicach (aspirant Jan Łądkowski) weszły w skład komend powiatowych PP, ewentualnie miejskich. Jedynym wyjątkiem była tutaj Agentura w Tczewie, która miała wejść w skład nowo tworzonej KPPP w Tczewie, jednak do czasu jej utworzenia miała działać bez zmian. Dotychczasową Agenturę Wydziału IV-D w Toruniu z dniem 15 VIII 1921 r. zlikwidowano, a akta i personel przeszedł do Wydziału IV-D OKPP w Toruniu. Funkcjonariusze zlikwidowanej agentury zatrudnieni zostali w referacie rejestracyjno-śledczym oraz administracyjno-prawnym. Jednocześnie wszelkie sprawy polityczne na terenie Torunia załatwiała OKPP w Toruniu. Zasadniczo agentury obejmowały swoją działalnością teren danej jednostki

¹⁴ Ibid., art. 13–18.

¹⁵ Ibid., art. 5, 11.

¹⁶ Ibid., sygn. 6, Instrukcja dodatkowa do przepisów organizacji Urzędów Śledczych i organizacji Komendy Głównej PP z 2 VI 1921 r.

policyjnej, do której były przyporządkowane. Na terenach, gdzie agentur nie było, sprawy z dziedziny defensywy załatwiała komendy powiatowe PP, posterunki itp. Natomiast w kwestiach szczególnie ważnych lub wymagających obserwacji albo wywiadu sprawy takie przeprowadzały najbliższa agentura lub OKPP w Toruniu. Pod względem gospodarczym agentury uzależnione były od komend powiatowych PP, z wyjątkiem funduszy dyspozycyjnych, które otrzymywały od OKPP w Toruniu. Kierownik agentury zobowiązany był referować sytuację polityczną na podległym terenie komendantowi powiatowemu, staroście, prokuratorowi oraz OKPP. Od tych władz otrzymywał również polecenia¹⁷.

Według *Instrukcji dodatkowej...* kierownicy ekspozytur i agentur Wydziału IV-D wraz z całą kadrą mieli w trakcie wykonywania zadań przestrzegać dokładnie służbowego podporządkowania właściwym władzom administracyjnym (wojewodom oraz starostom). Techniczna strona przeprowadzenia zadania (wywiady, rewizje) należała w zasadzie do kierownika ekspozytury, lecz wskazówki udzielane w tym względzie przez władzę administracyjną (na jej odpowiedzialność) miały być przez kierownika ekspozytury ściśle wykonane¹⁸.

Spośród funkcjonariuszy urzędów śledczych wytypowano odpowiednich kandydatów do służby w policji politycznej. Tworzyli oni wyspecjalizowane oddziały do walki z wszelką działalnością antypaństwową. Ekspozytury były na etacie OKPP w Toruniu, agentury natomiast na etacie komend powiatowych PP, będąc ich częścią składową. Były od nich zależne służbowo, otrzymywały pobory, środki na wydatki administracyjne, gospodarcze oraz umundurowanie¹⁹.

Kierownik agentury referował sprawozdanie dotyczące sytuacji politycznej właściwemu komendantowi powiatowemu, staroście, prokuratorowi oraz komendantowi okręgowemu PP w Toruniu i jednocześnie od tych władz otrzymywał bezpośrednie zlecenia²⁰.

Wyżsi funkcjonariusze ekspozytur i agentur Wydziału IV-D przedstawiani byli ministrowi spraw wewnętrznych do nominacji przez komendanta głównego PP na wniosek kierownika ekspozytury. Natomiast niższych funkcjonariuszy obu urzędów zatwierdzał komendant okręgowy PP, również na wniosek kierownika ekspozy-

¹⁷ Ibid., sygn. 42, Sprawozdanie organizacyjne wygłoszone na konferencji Kierowników Agentur Wydziału IV-D 10 I 1922 r. przez komisarza M. Lissowskiego; APT, KPPP na miasto Toruń, sygn. 2, Pismo OKPP w Toruniu do KPP na miasto Toruń z 11 VIII 1921 r.; APB, OKPP w Toruniu, sygn. 42, Okólnik dotyczący wysyłania korespondencji z 20 II 1922 r.; Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Wejherowie (dalej cyt. KPPP w Wejherowie), sygn. 766/83, Pismo Kierownika Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu komisarza M. Lissowskiego do Agentury Wydziału IV-D w Wejherowie z 23 VII 1921 r.

¹⁸ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 6, Pismo naczelnika Wydziału IV-D Toruniu z 28 VI 1921 r. do wszystkich Ekspozytur Wydziału IV-D; Instrukcja dodatkowa do przepisów organizacji Urzędów Śledczych i organizacji Komendy Głównej PP z 2 VI 1921 r.

¹⁹ Ibid., Instrukcja dodatkowa do przepisów organizacji Urzędów Śledczych i organizacji Komendy Głównej PP z 2 VI 1921 r., art. 1, 3.

²⁰ Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 4887, Pismo komendanta okręgowego PP w Toruniu z 11 VIII 1921 r.

Tabela 1. Stan osobowy Ekspozytury Wydziału IV-D na Pomorzu w styczniu 1922 r.

Urząd	Komisarz	Podkomisarz	Aspirant	Starszy przodownik	Przodownik	Starszy wywiadowca	Wywiadowca	Urzędnik IX	Urzędnik X	Urzędnik XI	Urzędnik XII	Sily biurowe	Woźni	Posługaczki	Razem
Ekspozytura Toruń	11	-	11	33	11	22	22	11	11	22	-	-	22	11	117
Ekspozytura Grudziądz	-	-	-	11	11	44	22	-	-	-	-	11	-	-	99
Ekspozytura Tczew	-	-	-	11	11	22	-	-	-	-	11	-	-	-	55
Ekspozytura Chojnice	-	-	11	11	-	33	11	-	-	-	11	-	-	-	77
Ekspozytura Wejherowo	-	-	-	-	-	11	-	11	-	11	-	-	-	-	33
Etat	11	-	22	66	33	112	55	22	11	33	22	11	22	11	441

Źródło: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 42.

zytury. Ekspozytury prowadziły dochodzenia w sprawach popełnionych wyłącznie przez osoby cywilne. W przypadku osób mundurowych sprawę przekazywano władzom wojskowym. Gdy sprawa dotyczyła zarówno cywilów, jak i wojskowych, prowadzone było wówczas dochodzenie wspólne²¹.

Podobnie jak we wcześniejszych przepisach, Wydział IV-D w Warszawie był główną centralą inwigilacyjno-polityczną. Tworzył specjalną komórkę w KGPP w Warszawie, do której napływały wszelkie materiały z instytucji państwowych. Wydział IV-D w 1921 r. dzielił się na:

- centralę inwigilacyjną z działem rejestracyjnym obejmującym kartoteki i albumy fotograficzne szpiegów, komunistów i innych grup; oprócz tego sporządzano w niej listy gończe, materiały do dziennika poufnego oraz prowadzono archiwum prasowe;

- dział informacyjny zbierający materiały dotyczące ruchu antypaństwowego w kraju za pośrednictwem ekspozytur;

- dział organizacyjno-personalny zajmujący się sprawami organizacyjnymi, ewidencją personelu, przydziałem pracowników oraz sprawami gospodarczymi)²².

Latem 1921 r. ukazał się okólnik wewnętrzny nr 1 reorganizujący kancelarię i czynności urzędowe Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu, który wszedł w życie z dniem 1 IX 1921 r. Przepisy zostały wprowadzone przez jej nowego kierow-

²¹ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 6, Instrukcja dodatkowa do przepisów organizacji Urzędów Śledczych i organizacji Komendy Głównej PP z 2 VI 1921 r., art. 5, 8.

²² Ibid., art. 10-17.

nika komisarza Mieczysława Lissowskiego²³, po odejściu dotychczasowego szefa Zygmunta Panowicza. Ekspozytura dzieliła się odtąd na trzy referaty i jeden pododdział, sekretariat, registraturę oraz kancelarię.

I referat informacyjno-sprawozdawczy, którego kierownikiem był aspirant Ludwik Templin, zbierał:

- informacje i materiały o sytuacji społeczno-politycznej;
- meldunki sytuacyjne i sprawozdania miesięczne;
- meldunki i referaty sporadyczne;
- sprawy bieżące.

Julian Trocha prowadził pododdział prasowy, gromadzący dane o szpiegach, komunistach itp. informacje, które przekazywano do referatu II.

Kierownikiem II referatu rejestracyjno-śledczego był podkomisarz Alfons Nowakowski. Miał on do pomocy kancelistkę Wilhelminę Hanakowską, która prowadziła kartotekę. Referat ten zajmował się:

- inwigilacją, śledzeniem i rejestracją przestępców politycznych;
- wywiadem o osobach podejrzanych;
- utrzymaniem konfidentów zawodowych, społecznych i politycznych;
- prowadził kartoteki i album fotograficzny;
- zestawiał oddzielne i miesięczne sprawozdania o sprawach przeprowadzonych przez ekspozyturę.

Kierownikiem III referatu administracyjno-prawnego był komisarz Mieczysław Lissowski, któremu do pomocy przydzielono komisarza Alfonsa Mayera i starszego przodownika Antoniego Mrowińskiego. Przeprowadzano tutaj dochodzenia i przekazywano przestępców władzom sądowym lub administracyjnym oraz przydzielano poszczególnym agentom konkretne sprawy, ponadto składano meldunki dzienne i miesięczne, przeprowadzano wywiad w Toruniu oraz okolicy, prowadzono książki ewidencyjne (rewizji, aresztowanych, depozytów).

W sekretariacie zatrudniony był Bronisław Piskorski oraz kancelistka Janina Ławrzecka, która prowadziła książkę telefonogramów, sprawy personalne, gospodarcze i rachunkowe. Prowadzono tutaj dziennik i archiwum personalne, książkę kasową i odbierano pocztę.

Podział kancelarii wyglądał następująco:

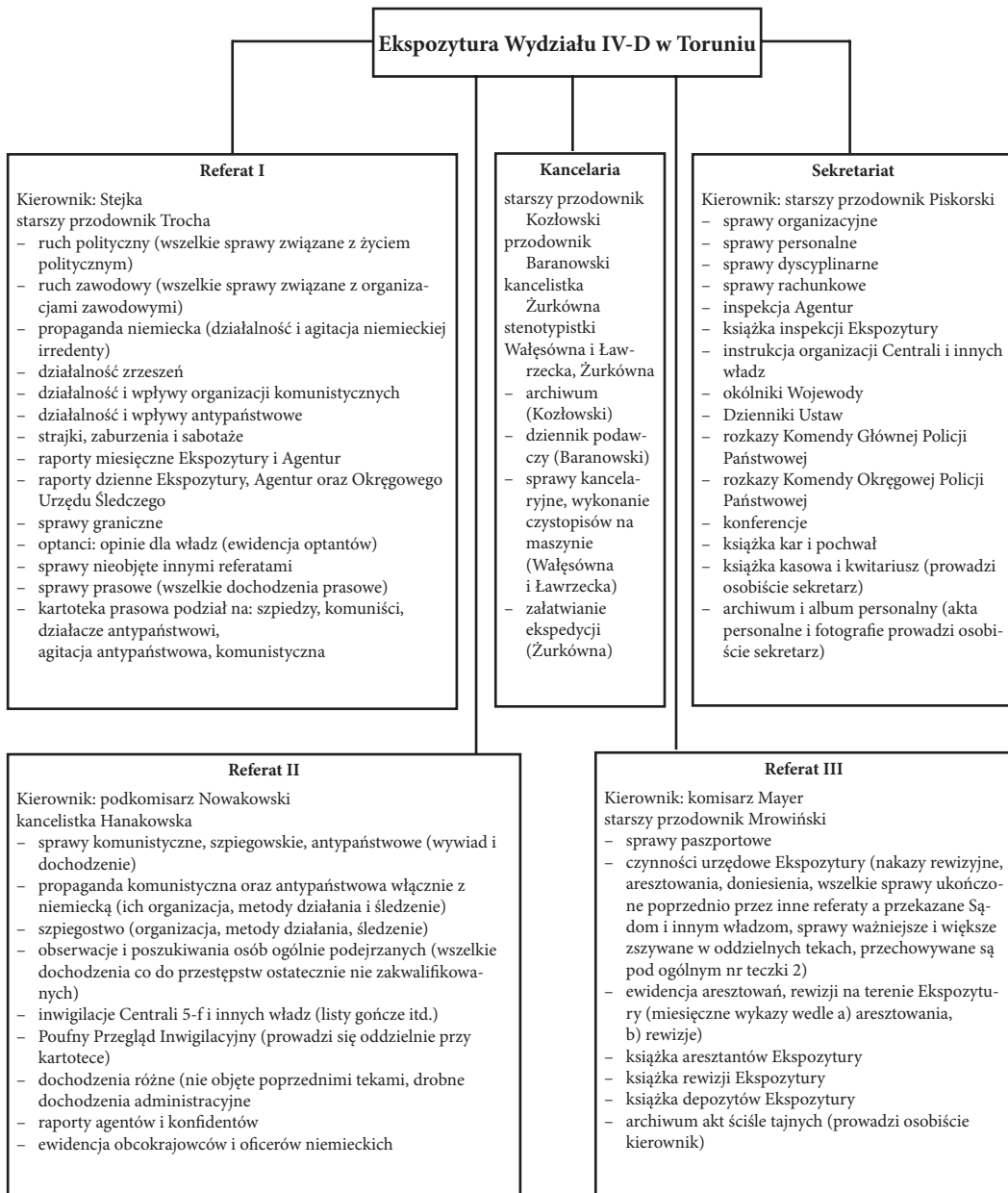
- registratura: przodownik Bolesław Baranowski, który prowadził dziennik korespondencyjny i skorowidz tego dziennika; stenotypistki Wiśniewska i Wałęsówna zatrudnione w celu sporządzania czystopisów;
- archiwum: starszy przodownik Władysław Kozłowski, który prowadził rejestr akt i książkę doręczeń²⁴.

W 1921 r. wraz ze stabilizowaniem się sytuacji politycznej w kraju rozpoczął się proces podziału zadań pomiędzy wojskowe i cywilne służby wywiadowcze. W dniu

²³ B. Sprengel, *Lissowski Mieczysław Szczepan (1891–? po 1970)*, [in:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 1, red. K. Mikulski, Toruń 1998, s. 157–159.

²⁴ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 39.

Schemat 1. Organizacja Wydziału IV-D w Toruniu (po reorganizacji w styczniu 1922 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 42.

23 III 1921 r. minister spraw wojskowych gen. dyw. Kazimierz Sosnkowski sprecyzował zakres działania kontrwywiadu i wywiadu wojskowego. Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego oraz jego terenowe ekspozytury miały prowadzić wywiad ofensywny, a także zwalczać działalność obcych wywiadów. Jednostki policji politycznej odpowiedzialne były za ochronę porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego w kraju. Zatem główne zadanie polegające na zwalczaniu działalności organizacji antypaństwowych spoczęło na defensywie policyjnej. W 1922 r. znaczenie policji politycznej poważnie wzrosło, ściśle tajny okólnik MSW nr 12 z 31 V 1922 r. określał bowiem ten pion policji jako główny i podstawowy podmiot w walce z działalnością antypaństwową na terenie całego kraju²⁵.

Instrukcja o sposobie prowadzenia służby śledczej w zakresie resortu Wydziału IV-D przez Powiatowe Komendy PP z 1922 r. ostatecznie określała zadania PP w zakresie funkcjonowania defensywy policyjnej. Według instrukcji „dział śledczy IV-D stanowiący jeden z działów PP, jest powołany, obok policji mundurowej oraz kryminalnej, do ujawniania czynów karygodnych, skierowanych przeciwko Państwu jako takiemu i przeciw wewnętrznemu porządkowi w Państwie, oraz zapobiegania tym czynom – w szczególności zaś do zapobiegania rozruchom wewnętrznym, zagrażającym ustrojowi i bezpieczeństwu Państwa, ujawniania kno-wań antypaństwowych i nielegalnych objawów życia politycznego...” Do czynności śledczych w zakresie działania Wydziału IV-D powołani byli na terenie powiatu komendanci powiatowi. Prowadzili oni służbę przy pomocy podległych sobie jawnych organów bezpieczeństwa, tj. komisariatów lub posterunków, a także za pośrednictwem agentur Wydziału IV-D. Kierownik agentury pełnił jednocześnie funkcję referenta politycznego w KPPP i do niego należała realizacja zadań związanych z prowadzeniem wywiadu politycznego. W powiatach, w których nie funkcjonowały agentury Wydziału IV-D, sprawami tymi zajmowali się komendanci powiatowi. Składali oni pisemne raporty z działalności Wydziału IV-D staroście, prokuratorowi oraz komendantowi okręgowemu PP²⁶.

Przesunięcie działalności defensywy policyjnej z urzędów okręgowych na komendy powiatowe PP spowodowało utratę kompetencji egzekutywnych przez ekspozytury Wydziału IV-D. Odtąd ekspozytury zajmowały się:

- koncentracją materiałów dotyczących stanu bezpieczeństwa w okręgu;
- zbieraniem informacji z zakresu inwigilacji indywidualnej i zbiorowej oraz instruowaniem podwładnych agentur w dziedzinie wywiadów i dochodzeń politycznych;
- kontrolą powiatowych komend PP w zakresie działalności defensywnej oraz szkolenia wywiadowców;

²⁵ A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, s. 27; R. Litwiński, *Początki defensywy policyjnej w województwie lubelskim (1919–1923)*, *Res Historica*, 2000, z. 11, s. 30–31; M. Mączyński, *Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej. Organizacyjno-prawne podstawy funkcjonowania*, Kraków 1997, s. 55.

²⁶ R. Litwiński, *op.cit.*, s. 38–39; M. Mączyński, *op.cit.*, s. 56.

– w wyjątkowych sytuacjach kierowały ważniejszymi dochodzeniami lub takimi, które obejmowały kilka powiatów.

Rzeczywista praca wywiadowcza miała miejsce w agenturach. W związku z tym przekazano tam z ekspozytury Wydziału IV-D wywiadowców²⁷.

Do celów rejestracji oraz ścigania przestępców politycznych służył wydawany od połowy października 1920 r. przez Wydział IV KGPP w Warszawie „Poufny Przegląd Inwigilacyjny” (dalej cyt. PPI), który zawierał materiały ewidencyjne dotyczące osób podejrzanych o przestępstwa polityczne. W początkowym okresie materiały do PPI dostarczała defensywa policyjna, centrala MSZ oraz placówki dyplomatyczne, Oddział II Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych, Oddział II Naczelnego Dowództwa WP oraz ich organy terenowe²⁸.

W każdym egzemplarzu PPI zamieszczano skorowidz kartkowy nazwisk osób podejrzanych, wraz z informacją o imionach rodziców. Do PPI dołączano zdjęcia gromadzone przez organy defensywy policyjnej. Stosowano jednak zasadę, że w ilustrowanych dodatkach umieszczano fotografie osób, które ścigano z nakazu władz sądowych lub zdjęcia szpiegów państw obcych, przesłane przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz władze wojskowe²⁹.

Do priorytetowych zadań wojewódzkich struktur defensywy politycznej należało pozyskiwanie materiałów dotyczących funkcjonowania organizacji antypaństwowych. Jednak, jak wykazały późniejsze miesiące, agentury nie reagowały na wysyłane z ekspozytury dyrektywy i polecenia regulujące służbę defensywną. Zdarzało się, że zajmowały się one sprawami, które nie miały nic wspólnego ze służbą defensywną, np. Agentura w Grudziądzu często przysyła wycinki z gazet na temat zwykłych zajęć w mieście niewpływających poważnie na stan bezpieczeństwa. Notowane incydentalnie tego typu działania powodowane były z reguły brakiem istotnych wydarzeń natury politycznej. Agentury nadsyłały niekiedy do Wydziału IV-D w Toruniu informacje nieistotne z punktu widzenia wywiadowczego, w celu wykazania ciągłości pracy i prawidłowego wykonywania powierzonych zadań. Oprócz tego zarzuty niewłaściwej pracy inwigilacyjnej dotyczyły nieprecyzyjnego podawania sprawozdań z wieców, zebrań itp. Chodziło tu przede wszystkim o treść przemówień, nazwiska i imiona prelegentów, napisy na plakatach i transparentach itp. Agentury działające przy granicy, do których zaliczano placówki w Wejherowie, Tczewie i Chojnicach, gdzie właściwym terenem ich działalności był obszar przygraniczny i kontrola ruchu granicznego, prawie zupełnie nie zajmowały się inwigilacją dworców, przez które przejeżdżały pociągi międzynarodowe. Wspomniane agentury pełniły przeważnie służbę na terenie miasta, pozostawiając bez obserwacji ważniejsze punkty, np. na dworcu w Tczewie bardzo często nie było

²⁷ A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939: powstanie, organizacja, kierunki działania*, Warszawa 1996, s. 259–260.

²⁸ A. Peplowski, *Udział organów bezpieczeństwa II RP w inwigilacji ruchu komunistycznego w latach 1918–1926*, Z Pola Walki, 1982, nr 1, s. 188.

²⁹ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 43, Protokół z posiedzenia III Zjazdu Kierowników Ekspozytur Wydziału IV-D, odbytego 10 III 1922 r.

agenta defensywy. Specyfika terenu przygranicznego powodowała, że działało tutaj wiele firm i przedstawicielstw handlowych, które służby bezpieczeństwa innych państw utrzymywały do swoich celów. W związku z tym uzasadniona była ścisła obserwacja ruchu granicznego, liczne kontrole przyjezdnych i obserwacja politycznie podejrzanych, zważywszy na to, że przez Tczew i inne stacje graniczne przejeżdżało wiele poszukiwanych osób³⁰.

Podczas licznych kontroli podległych jednostek szef pomorskiej defensywy komisarz Mieczysław Lissowski stwierdzał rażącą nieznamość *Instrukcji służbowej* i *Instrukcji dla wywiadowców*. Skutek był taki, że wielu funkcjonariuszy nie miało pojęcia o przepisach, jakie ich obowiązywały, jak również, jakie prawa posiadali. Zdarzało się, że wywiadowcy, których domeną była ścisła konspiracja, przeprowadzali rewizje i aresztowania. Agenci często zamiast inwigilować np. podejrzaną organizację, zajmowali się sprawami, które nie należały do ich kompetencji. Odnosiło się to szczególnie do Agencji w Tczewie, która raportowała np. w dniu 19 IX 1921 r., że w Tczewie odbył się koncert muzyki wojskowej połączony z tańcami. W związku z tym Lissowski polecił kierownikom agentur dokładnie pouczyć podległych funkcjonariuszy o zasadniczych przepisach prawnych i służbowych. Zapowiedział również na październik 1921 r. objazd wszystkich agentur, połączony ze skontrolowaniem pracowników. Dopiero po osobistym przekonaniu, że funkcjonariusz posiadał niezbędne wiadomości fachowe, przedstawiał go do przyjęcia na etat³¹.

Prowadzone dochodzenia miały wpływ na polepszenie warunków pracy, a co za tym idzie – wyników dochodzeń. Jednym z ciekawszych przykładów jest raport funkcjonariusza toruńskiej defensywy Franciszka Anioła³², który swoje wnioski z inwigilacji opisał w następujący sposób: „Obserwując 26 II 1922 r. Mieszkowskiego vel Hinzigera, którego później aresztowałem zdarzył się następujący przypadek: przy obserwacji zniknął mi Mieszkowski (posądzony o szpiegostwo) do kina przy ul. Podzamczej. Z powodu braku pieniędzy zmuszony byłem zrezygnować z obserwacji. Wobec tego proszę pana komendanta o osiągnięcie bezpłatnych kart wejściowych do wszystkich kin w Toruniu. Gdy byłem urzędnikiem II Wydziału DOK VIII w Grudziądzu, wszyscy wywiadowcy polityczni posiadali karty wolne karty wstępu i dało to dobry rezultat”³³.

³⁰ Ibid., sygn. 42; sygn. 5, Pismo komisarza PP do Agencji 5-f w Wejherowie z 22 II 1922 r.; APT, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Grudziądzu (dalej cyt. KP PP w Grudziądzu), sygn. 48, Pismo OKPP w Toruniu do Agencji Sign. 5-f w Grudziądzu z 22 II 1922 r.

³¹ APT, KP PP w Grudziądzu, sygn. 48, Pismo OKPP w Toruniu do Komendy Policji Państwowej miasta Grudziądza z 21 IX 1921 r.

³² B. Sprengel, *Franciszek Anioł*, Przegląd Policyjny, 1998, nr 2, s. 156. F. Anioł przed odzyskaniem niepodległości był zawodowym urzędnikiem śledczym w służbie niemieckiej. W lutym 1922 r. został przyjęty do PP na stanowisko wywiadowcy w Ekspozyturze Wydziału IV-D w Toruniu. Uważany był za jednego z najlepszych wywiadowców na Pomorzu, dlatego powierzano mu odpowiedzialne i trudne zadania. Zginął w sierpniu 1928 r. podczas oblawy na dywersantów w wyniku odniesionych ran.

³³ APT, Akta miasta Torunia, sygn. 356, Pismo komisarza M. Lissowskiego do Prezydenta miasta Torunia z 6 III 1922 r.

Tabela 2. Działalność Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu za 1922 r.

Rozpoczęte sprawy	Liczba i stan rozpatrzenia spraw
Szpiegostwo	17 (15 ukończone i przekazane do sądu, 2 w toku)
Komunizm	14 (11 ukończonych, 3 w toku)
Działalność antypaństwowa	17 (10 ukończonych, 7 w toku)
Nielegalne przekroczenie granicy	63 (55 ukończonych, 8 wysiedleń z granic Polski)
Inne (m.in. przemytnictwo, włóczęgostwo)	18 (9 ukończono, 3 tryb administracyjny, 6 wojskowy)
Razem	129
Aresztowane osoby	Liczba osób i stan rozpatrzenia spraw
Szpiegostwo	23 (do sądu przekazano 18, władzom wojskowym 1, policji 1, zwolniono 3)
Komunizm	29 (wszyscy przekazani do sądu)
Działalność antypaństwowa	92 (do sądu przekazano 61, przekazano władzom w celu internowania 30, zwolniono 1)
Nielegalne przekroczenie granicy	245 (do sądu przekazano 231, wysiedlono 14)
Inne	203 (do sądu przekazano 45, do władz administracyjnych 64, do obozu internowanych 87, zwolniono 7)
Razem	592
Rewizje	Liczba i rodzaj materiałów
Szpiegostwo	21 (korespondencja, notatki szpiegowskie)
Komunizm	17 (korespondencja, broszury, proklamacje, książki i pisma treści komunistycznej)
Działalność antypaństwowa	20 (okólniki, korespondencja, 52 egz. kalendarza <i>Der Redliche Preusse</i> , referaty dotyczące spraw niemieckich (Deutschtumsbund) i monarchistów rosyjskich)
Razem	58
Wyroki sądowe w sprawie	Liczba wyroków
Szpiegostwo	15
Komunizm	11
Działalność antypaństwowa rosyjska monarchistyczna i niemiecka	10
Nielegalne przekroczenie granicy	55
Razem	91

Źródło: obliczenia własne na podstawie: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 58. Sprawozdanie statystyczne za 1922 r. przesłane do Komendy Głównej Policji Państwowej w Warszawie Wydział IV-D 20 I 1923 r.

W związku z podobnymi przypadkami starano się zapobiegać takim sytuacjom, wystosowując np. pismo do właścicieli toruńskich kin o przydział ekspozyturze pięciu kart wolnego wstępu na seanse³⁴.

Podczas zjazdu kierowników ekspozytur Wydziału IV-D w Warszawie, w dniu 10 III 1922 r. omawiano szczegółowo problematykę funkcjonowania policji politycznej w Polsce. Funkcjonariuszy Wydziału IV-D określano jako elitę służby bezpieczeństwa, jednak brak odpowiedniej liczby właściwych kadr oraz wystarczających środków finansowych powodował trudności w funkcjonowaniu tych organów. Mimo tych kwestii wysoko oceniano dotychczasową działalność, zwracając szczególną uwagę na ekspozytury Wydziału IV-D w okręgach PP IV (lubelski), VII (krakowski), VIII (lwowski), XII (pomorski) i XIII (wołyński), których sprawne funkcjonowanie oceniano najwyżej. Na zjeździe poruszono problem zarzutów – jako to określono – „pewnych organów prasowych” przeciw Wydziałowi IV-D. W związku z tym Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wystosowało odpowiednie sprostowanie zamieszczone w „Myśli Niepodległej”. Do grona przeciwników Wydziału należy zaliczyć również legalne partie polityczne i inne stowarzyszenia oraz organizacje, które były tak samo jak wszelkie nielegalne ugrupowania inwigilowane oraz poddawane innym metodom operacyjnym stosowanym przez defensywę policyjną. Również w strukturach PP dało się słyszeć według kierownika ekspozytury Wydziału IV-D w okręgu stanisławowskim – podinspektora dra Stanisława Hendrykowskiego – „niezrozumienie ważności zadań prowadzonych przez ekspozytury Wydziału IV-D ze strony komendantów okręgowych”. Odbijało się to na sprawnym funkcjonowaniu defensywy policyjnej w całym kraju³⁵. W związku z zarzutami prasowymi szef pomorskiej defensywy policyjnej M. Lissowski wystosował pismo do komendanta okręgowego PP w Toruniu z 16 I 1922 r., w którym oddał się wraz z całą kadrą pomorskiej policji politycznej do dyspozycji komendanta okręgowego PP³⁶.

ORGANIZACJA TERENOWYCH JEDNOSTEK EKSPOZYTURY WYDZIAŁU IV-D

Agencja Wydziału IV-D w Chojnicach

Powiat chojnicki był największym spośród powiatów województwa pomorskiego, jego znaczenie podkreślał dodatkowo fakt, że graniczył on z Niemcami na odcinku 114 km (42,8% ogółu jego granic). Również pod względem liczby ludności powiat zaliczał się do największych w województwie. W 1921 r. mieszkało na tym terenie 71 228 osób, w 1931 r. 78 060, w 1939 r. natomiast 83 000. W powiecie znaczny odsetek stanowiła mniejszość niemiecka, która w 1921 r. stanowiła 18,5%

³⁴ Ibid.

³⁵ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 43, Protokół z posiedzenia III Zjazdu Kierowników Ekspozytur Wydziału IV-D, odbytego 10 III 1922 r.

³⁶ Ibid., sygn. 42, Pismo M. Lissowskiego do komendanta okręgowego PP w Toruniu z 16 I 1922 r.

(13 129). W kolejnych latach notowano systematyczny spadek ludności niemieckiej i w 1931 r. liczba ta wynosiła 7631³⁷.

W październiku 1920 r. zaczęła działać Agentura Wydziału IV-D w Chojnicach. Kierownikiem agentury od 15 X 1920 r. był aspirant Jan Łądkowski. Początkowo siedziba znajdowała się w domu niejakiego Schulca, właściciela fabryki maszyn przy placu Królowej Jadwigi 3. Biuro składało się z dwóch pokoi oraz kuchni, a dzierżawa wynosiła rocznie 1100 marek. Właściciel lokalu Niemiec Schulc nie starał się remontować budynku, okna i drzwi były źle dopasowane i z chwilą nastania pierwszych mrozów nie było możliwości zajmowania się pracą biurową mimo ciągłego palenia w piecu. Do czasu założenia telefonu agentura korzystała z telefonu komendy powiatowej. Według wstępnych ustaleń do sprawnego funkcjonowania placówki potrzebnych było czterech–pięciu funkcjonariuszy³⁸. Już w pierwszych dniach listopada 1920 r. z Agentury IV-D w Grudziądzu przekazano do Chojnic Ottona Korczykowskiego, Kurta Baumgarta, Bernarda Kowalskiego i Henryka Lubiszewskiego³⁹.

Funkcjonariusze na ogół dobrze orientowali się, jakie ugrupowania polityczne działają na Pomorzu. Z powodu stałych trudności w rozliczaniu rachunków kierownik agentury zmuszony był zrezygnować z pracy płatnych konfidentów. Agentura wykazywała dobre wyniki w zwalczaniu działalności antypaństwowej na podstawie doniesień ekspozytury Wydziału IV-D, władz administracyjnych i sądowych oraz własnych informacji otrzymanych z zewnątrz od konfidentów ideowych. Przygraniczne położenie placówki powodowało wzmożone działania przeciw zorganizowanemu przemysłnictwu⁴⁰.

Chojnicka Agentura Wydziału IV-D obejmowała swoją działalnością powiaty sępoleński, chojnicki oraz tucholski. Inwigilowano tu lokalne elity i stowarzyszenia, w tym nauczycieli, wśród których byli przedstawiciele opozycji rządowej. Do grona tego należał m.in. Czesław Wycech, po drugiej wojnie światowej marszałek sejmiku PRL. W okresie międzywojennym uważany był za wybitnego nauczyciela i działacza ludowego. Główne zainteresowania wywiadowcze koncentrowały się jednak na pograniczu oraz ruchu tranzytowym⁴¹.

³⁷ Z. Biegański, *Kształt administracyjno-terytorialny powiatu Chojnickiego w Drugiej Rzeczypospolitej*, [in:] *Instytucje porządku publicznego na terenie powiatu Chojnickiego w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Knopek, Chojnice 2005, s. 21–22.

³⁸ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 34, Pismo kierownika Agentury Wydziału IV-D w Chojnicach aspiranta Jana Łądkowskiego do Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 27 X 1920 r.; sygn. 65; J. Kutta, *Organizacja i działalność służby bezpieczeństwa w Chojnicach i powiecie w latach 1918–1926*, [in:] *Instytucje porządku publicznego*, s. 41.

³⁹ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 34, Pismo Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 8 XI 1920 r.; Pismo kierownika Agentury Wydziału IV-D w Chojnicach aspiranta Jana Łądkowskiego do Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 10 XII 1920 r.

⁴⁰ Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 4887, Protokół z przeglądu Agentury 5-f w Chojnicach przez komisarza Mieczysława Lissowskiego z 4 XI 1921 r.; OKPP w Toruniu, sygn. 42, Spis posiadanej broni przez funkcjonariuszy Agentury 5 f w Chojnicach w lutym 1922 r.

⁴¹ K. Bączkowski, „Na ścieżce pokoju i wojny. Wspomnienia, refleksje, komentarze” (kopia ma-

Tabela 3. Agentura Wydziału IV-D w Chojnicach w grudniu 1921 r.

Imię i nazwisko	Stopień, stanowisko
Jan Łądkowski	aspirant, kierownik Agentury IV-D
Jan Kamiński	starszy wywiadowca
Antoni Łożyński	starszy wywiadowca
Kazimierz Górski	starszy wywiadowca
Anastazy Kwasigroch	starszy wywiadowca
Jan Rybak	starszy wywiadowca
Alojzy Warczak	stenotypista
Wacław Korcz	wywiadowca

Źródło: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65.

W marcu 1922 r. agentura w Chojnicach otrzymała od ekspozytury w Toruniu 25 000 marek na wydatki inwigilacyjne dla konfidentów, a kierownik agentury otrzymał 3000 marek przeznaczone dla wywiadowców kontrolujących dworce kolejowe, hotele, restauracje i lokale publiczne⁴².

Dzięki przeznaczonym środkom finansowym udało się pod koniec listopada 1922 r. zdekonspirować działalność „Deutschtumsbundu” w Chojnicach. Przeprowadzona rewizja wykazała, że sekretarz filii zamieszany był w działalność szpiegowską. Filię „Deutschtumsbundu” w Chojnicach rozwiązano i aresztowano kilka osób. Aspirant Jan Łądkowski za dotychczasową pracę otrzymał od komisarza M. Lissowskiego pochwałę⁴³. Wcześniej, we wrześniu 1922 r. aspirant Jan Łądkowski proponowany był przez komisarza M. Lissowskiego do nagrody pieniężnej w wysokości 25 000 marek za wykrycie akcji monarchistycznej i komunistycznej wśród internowanych rosyjskich w Tucholi⁴⁴.

W maju 1923 r. kierownika Agentury Wydziału IV-D w Chojnicach aspiranta Jana Łądkowskiego zawieszono w czynnościach służbowych, powierzając jednocześnie obowiązki kierownika agentury starszemu przodownikowi służby śledczej Teofilowi Krefftowi⁴⁵.

szynopisowa ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN), s. 106; J. Borzyszkowski, *Chojnice w II Rzeczypospolitej – latach wolności i okupacji hitlerowskiej*, [in:] *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2003, s. 405.

⁴² APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65, Wydatki inwigilacyjne w pierwszej połowie 1922 r.

⁴³ Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 4888, Protokół przeglądu Agentury IV-D w Chojnicach przez komisarza Mieczysława Lissowskiego 14 II 1923 r.

⁴⁴ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 43, Pismo do OKPP w Toruniu z 16 IX 1922 r.

⁴⁵ Ibid., Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chojnicach, sygn. 4, Pismo OKPP w Toruniu do KP PP w Chojnicach z 11 V 1923 r.; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, KP PP w Wyrzysku, Fond 660, opis 1, strona 1, Rozkaz nr 616 KG PP w Warszawie z 10 V 1934 r. T. Krefft urodził się w Skórzewie (pow. kartuski). W 1920 r. pełnił jako ochotnik służbę w Oddziale II Naczelnego Dowództwa WP w Grudziądzu. Służbę w PP rozpoczął w Grudziądzu, skąd przeniesiony został do Chojnic. W styczniu 1928 r. mianowany został aspirantem a w kwietniu 1934 r. podkomisarzem. W grudniu 1936 r. objął stanowisko kierownika Wydziału Śledczego w Tczewie, a w maju 1938 r. został kierownikiem Wydziału Śledczego w Chojnicach. Nazwisko Kreff-

Agentura Wydziału IV-D w Grudziądzu

Niezmiernie trudno ustalić, kiedy powstała placówka defensywy policyjnej w Grudziądzu. Wiadomo, że najprawdopodobniej jej pierwszym kierownikiem był Aleksander Trzeciak, który rozpoczął służbę w PP 10 VIII 1920 r., a nominację na stanowisko kierownika Agentury Wydziału IV-D otrzymał 2 IX 1920 r.⁴⁶ Agentura oprócz kierownika liczyła sześciu funkcjonariuszy i kancelistkę⁴⁷. A. Trzeciak rozpoczął służbę w policji prawdopodobnie dzięki powołaniu się na znajomość z wojewodą pomorskim Janem Brejskim, starostą toruńskim Adamem Czarlińskim oraz bohaterem walk o granicę wschodnią generałem Wacławem Iwaszkiewiczem⁴⁸. Przed powrotem Pomorza do Polski Trzeciak pełnił funkcję płatnego agenta polskiego wywiadu wojskowego, jednak z powodu „pijaństwa, próżniactwa i negliżowania otrzymanych rozkazów i instrukcji” został zwolniony ze służby wywiadowczej⁴⁹. Trzeciak już w pierwszym roku służby został ukarany naganą za lekceważenie obowiązków służbowych, a w lipcu 1921 r. zwolniony z funkcji kierownika Agentury Wydziału IV-D w Grudziądzu za lekceważący stosunek do służby oraz nadużywanie alkoholu⁵⁰.

Nowym szefem grudziądzkiej defensywy mianowano w dniu 25 VII 1921 r. starszego przodownika Konstantego Kaussa⁵¹. Agentura liczyła wówczas dziewięciu urzędników: starszego przodownika (kierownik agentury), przodownika, czterech starszych wywiadowców, dwóch wywiadowców i kancelistkę (pracownik cywilny). Z uwagi na pełną konspirację w działalności agentury nie ujawniano miejsca jej urzędowania. Wiadomo, że kierownik agentury, kancelistka oraz funkcjonariusze prowadzący pracę biurową (analityczno-sprawozdawczą) zajmowali dwa

ta znajduje się na liście wywozowej z Ostaszkowa do Kalinina z 5 IV 1940 r. Został zamordowany w Kalininie, a następnie pogrzebany w Miednoje.

⁴⁶ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW) w Warszawie, Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu (dalej cyt. SRI DOK VIII), sygn. I 371 8 A 99, Pismo DOG Pomorze Wydział II Ref. Def. w Grudziądzu z 21 IX 1920 r. Wcześniej Trzeciak pracował w Ekspozyturze II Naczelnego Dowództwa w Grudziądzu. Mieszkał w Grudziądzu na ul. Rarzyńskiej 25; P. Sykut, *Policja polityczna w Grudziądzu w latach 1920–26. Powstanie i organizacja*, Rocznik Grudziądzki, t. 16: 2005, s. 128–129.

⁴⁷ APB, OKPP w Toruniu – akta osobowe Aleksandra Trzeciaka, sygn. 1497, Pismo Aleksandra Trzeciaka do naczelnika Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 2 VII 1921 r.

⁴⁸ Ibid., Załącznik do podania A. Trzeciaka o przyjęcie do służby w Policji Państwowej z 3 VIII 1920 r.

⁴⁹ W. Skóra, *Trudności w organizacji polskiego wywiadu wojskowego na Pomorze Zachodnie i Prusy Wschodnie w latach 1920–1921 (na marginesie działań ekspozytury w Grudziądzu)*, [in:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, red. A. Stachula, Słupsk 2002, s. 83–84.

⁵⁰ APB, OKPP w Toruniu – akta osobowe Aleksandra Trzeciaka, sygn. 1497, Wniosek Kierownika Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 20 VII 1921 r. dotyczący zwolnienia A. Trzeciaka z funkcji Kierownika Agentury Wydziału IV-D w Grudziądzu. Według innych informacji Trzeciak pełnił stanowisko Kierownika Agentury w Grudziądzu do VIII 1921 r., kiedy to „z powodu pijaństwa umarł na delirium tremens” – *ibid.*, sygn. 170, Pismo OKPP w Toruniu do Komendy Głównej PP w Warszawie z 27 V 1922 r.

⁵¹ P. Sykut, *op.cit.*, s. 131.

pomieszczenia w siedzibie Wydziału Śledczego na ul. Kościelnej 15. Zatrudnieni w agencji funkcjonariusze oficjalnie występowali jako kadra Służby Śledczej, pozostała grupa natomiast, którą tworzyli wywiadowcy, z wiadomych względów kontaktowała się z kierownikiem poza siedzibą placówki⁵².

Agencja Wydziału IV-D w Grudziądzu obejmowała swoją działalnością powiaty: grudziądzki, świecki, lubawski, brodnicki oraz działdowski. Brak dostatecznej liczby etatów oraz rozległy obszar działania skłonił władze do podziału terenu na sektory, do których przydzielono poszczególnych funkcjonariuszy. Grudziądz objęli przodownik Franciszek Bosiacki oraz przodownik Jan Rajm, powiat świecki starszy przodownik Stefan Łukaszewski, powiaty lubawski, działdowski i brodnicki obsługiwali przodownik Paweł Kreft i przodownik Kazimierz Szwarz, za powiat grudziądzki odpowiedzialny był natomiast starszy posterunkowy Józef Dudziak⁵³.

Podobnie jak w innych tworzonych agencjach Wydziału IV-D, tak i w Grudziądzu w pierwszym okresie funkcjonowania nie było telefonu, funkcjonariusze nie otrzymywali regularnie poborów i diet. Do lutego 1922 r. Agencja Wydziału IV-D w Grudziądzu nie posiadała maszyny do pisania, przez co wszelkie sprawozdania sporządzano ręcznie⁵⁴.

Agencja Wydziału IV-D Tczewie

Agencja Wydziału IV-D w Tczewie zaczęła działać w pierwszych dniach września 1920 r., funkcję tymczasowego kierownika powierzono Tomaszowi Konicznemu, który pełnił to stanowisko do 20 VIII 1922 r. Wówczas obowiązki przejął starszy przodownik Kornel Stejka⁵⁵.

W październiku 1920 r. agencja posiadała stół, dwa krzesła, regał, dwa koźły do akt, dwie lampy gazowe, dwa ciężarki, dwa kałamarze, linijkę, mapę Pomorza oraz dzierżawiony telefon. Funkcjonariusze wyposażeni byli w browningi⁵⁶.

W pierwszych tygodniach funkcjonowania placówki oddelegowano z Agencji Wydziału IV-D w Grudziądzu do Tczewa trzech funkcjonariuszy: Konstantego Chudzińskiego, Teofila Łowickiego i Alojzego Chmielewskiego⁵⁷. W początkowym okresie następowały częste zmiany kadrowe. Wpływ na to miały warunki finanso-

⁵² Ibid., s. 131. B. Sprengel, *Nieznane karty międzywojennej Brodnicy. Policja i przestępczość w latach 1920–1939*, Toruń 1998, s. 19.

⁵³ P. Sykut, op.cit., s. 131–132.

⁵⁴ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65, Pismo Kierownika Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu do Urzędu Telegraficznego w Grudziądzu z 15 X 1920 r.; Pismo Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu do Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 6 XII 1920 r.

⁵⁵ Ibid., sygn. 34, Pismo Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu do komisarza Basińskiego w Tczewie z 2 IX 1920 r.; UWP w Toruniu, sygn. 4887, Protokół z przeglądu Agencji 5-f w Tczewie przez komisarza Mieczysława Lissowskiego z 7 XI 1921 r.; OKPP w Toruniu, sygn. 65, Pismo OKPP w Toruniu do KP PP w Tczewie z 13 IX 1922 r.

⁵⁶ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 65, Spis sprzętu Agencji Wydziału IV-D w Tczewie stan z 21 X 1920 r.

⁵⁷ Ibid., sygn. 34, Pismo Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 8 XI 1920 r.

Tabela 4. Agentura Wydziału IV-D w Tczewie w październiku 1920 r.

Imię i nazwisko	Stanowisko
Tomasz Konieczny	kierownik
Alojzy Chmielewski	urzędnik
Teofil Nowicki	urzędnik
Konstantyn Chudziński	urzędnik
Adam Gołuński	siła biurowa
Stanisław Grzesik	pisarz
Jan Jaskólski	woźny i mąż zaufania

Źródło: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65.

we i chęć podjęcia pracy w lepiej płatnym zawodzie oraz przede wszystkim brak dostatecznych kwalifikacji do tego rodzaju służby.

Agentura 5-f w Tczewie obejmująca powiaty tczewski, gniewski, starogardzki i kościerzyński była jedną z najważniejszych placówek na Pomorzu z tej racji, że graniczyła z Wolnym Miastem Gdańskim oraz z Prusami Wschodnimi. Oprócz tego w rejonie tym odbywał się duży ruch kolejowy i krzyżowały się drogi szpiegów przyjeżdżających z innych dzielnic Polski oraz Europy Środkowo-Wschodniej. W 1922 r. agentura posiadała tylko dwóch wywiadowców, zatem skuteczna działalność była praktycznie niemożliwa, biorąc pod uwagę konieczność obserwacji podróżnych w pociągach oraz przede wszystkim osób przebywających na przejściu granicznym. Koniecznością stało się zatem powiększenie liczby wywiadowców do sześciu osób oddelegowanych z ekspozytur śledczych⁵⁸.

W październiku 1922 r. agentura w Tczewie miała ośmiu konfidentów i liczba ich wzrastała. Wydano sumę 70 000 marek polskich na potrzeby inwigilacyjne dla konfidentów oraz wywiadowców⁵⁹. W marcu tego samego roku kierownik agentury w Tczewie otrzymał do dyspozycji 25 000 marek na wydatki inwigilacyjne dla konfidentów oraz 3000 marek dla wywiadowców kontrolujących dworce kolejowe, hotele, restauracje i lokale publiczne⁶⁰.

Na podstawie wizytacji stwierdzono, że wywiadowcy agentury w Tczewie Adam Gołuński i Konstanty Chudziński nie nadawali się do pełnienia obowiązków z zakresu spraw politycznych. Chudzińskiego określano jako lekkomyślnego, zaniedbującego obowiązki. Zaciągane przez niego pożyczki dyskwalifikowały go jako pracownika służby defensywnej, sytuacja groziła bowiem próbą korupcji lub współpracy za otrzymywane gratyfikacje finansowe. Zlecane Chudzińskiemu zadania w terenie wykonywane z reguły w ciągu 5–6 dni zabierały mu aż 15⁶¹.

⁵⁸ Ibid., sygn. 42, Pismo komisarza M. Lissowskiego do OKPP z 3 VI 1922 r.; UWP w Toruniu, sygn. 4887, Protokół z przeglądu Agentury 5-f w Tczewie z 7 XI 1921 r.

⁵⁹ Ibid., sygn. 65, Pismo kierownika Agentury Wydziału IV-D w Tczewie starszego przodownika Kornela Stejki do Ekspozytury Sign. 5-f w Toruniu z 30 X 1922 r.

⁶⁰ Ibid., Wydatki inwigilacyjne w pierwszej połowie 1922 r.

⁶¹ Ibid., sygn. 39, Pismo do Kierownika Ekspozytury 5-f w Toruniu komisarza M. Lissowskiego z 15 IX 1921 r.

Kolejny przegląd agentury w grudniu 1923 r. stwierdził, że stan etatowy był za mały (aspirant, przodownik służby śledczej, starszy posterunkowy, trzech posterunkowych, urzędnik X stopnia zaszerogowania). Agentura w Tczewie była jedną z najważniejszych placówek defensywnych w Polsce, prawie wszelkie nici działalności antypaństwowej prowadziły bowiem przez Tczew do Gdańska. Kilkakrotnie zdołano ująć w Tczewie osoby przemycające tajne akta. Dodatkowo przez Tczew jako stację tranzytową przejeżdżało na dobę około 80 pociągów osobowych, w związku z tym kontrola ruchu była bardzo uciążliwa. Dlatego też z powodu małego stanu personalnego cierpiała na tym i służba defensywna, i służba kancelaryjna. Dążono więc do podniesienia stanu wywiadowców do ośmiu osób. Podział pracy wywiadowczej w tczewskiej agenturze odzwierciedlał sytuację społeczno-polityczną na tym terenie. Dwóch agentów pełniło wywiad w sprawach komunistycznych i niemieckich, jeden natomiast obserwował ruchy zawodowo-polityczne, a kolejny zajmował się wywiadem w Gdańsku. Oprócz tego służbę na dworcu pełnili w miarę możliwości agenci zakonspirowani. Dążono do tego, aby na tak dużym dworcu była stała służba obserwacyjna. Jak wynikało z książek służbowych, wywiadowcy pełnili służbę po 16 godzin, zdarzało się, że dłużej, jak np. posterunkowy Szulist, który pełnił służbę przez 24 godziny. Agentura posiadała ogółem dwunastu konfidentów, z tego w Gdańsku sześciu. Dwóch wywiadowców ukończyło szkołę specjalną dla wywiadowców w Toruniu, wykazywali oni dość dobre zorientowanie w zakresie stronnictw politycznych oraz procedury⁶².

Agentura Wydziału IV-D w Toruniu

Jak wspomniano, jesienią 1920 r. zgodnie z rozporządzeniem ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej i z założeniami MSW w Warszawie zaczęto tworzyć na całym Pomorzu Agentury Wydziału IV-D. Jedną z pierwszych, które zaczęły działać, była Agentura Wydziału IV-D w Toruniu, która obejmowała powiaty toruński, chełmiński oraz wąbrzeski.

Po wejściu w życie uzupełnionej i poprawionej *Instrukcji dodatkowej do przepisów organizacji Urzędów Śledczych i organizacji Komendy Głównej Policji Państwowej z 2 VI 1921 r.* nastąpiła reorganizacja Agentury Wydziału IV-D w Toruniu.

Postanowiono pracę i organizację Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu bardziej podporządkować OKPP w Toruniu. Dotychczasowa Ekspozytura Wydziału IV-D weszła z dniem 15 VIII 1921 r. w skład OKPP w Toruniu na prawach Wydziału. Jednocześnie w dniu 15 VIII 1921 r. dotychczasową Agenturę Wydziału IV-D w Toruniu zlikwidowano, a akta oraz personel przekazano do Wydziału IV-D OKPP w Toruniu. Funkcjonariusze zlikwidowanej toruńskiej agentury zatrudnieni zostali w referacie rejestracyjno-śledczym oraz administracyjno-prawnym. Jednocześnie wszelkie sprawy polityczne na terenie Torunia po zlikwidowanej agenturze przejęła OKPP w Toruniu poprzez ekspozyturę Wydziału IV-D. Jednak, aby nie pozostawić władz miejskich bez wpływu na działania policji politycznej,

⁶² Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 30578, Protokół przeglądu Agentury Oddziału Informacyjnego w Tczewie w dniach 5–6 XII 1923 r.

zachowano dotychczasowego kierownika agentury, który podlegał prezydentowi Torunia, otrzymywał od niego polecenia i informował jednocześnie o sytuacji w mieście. Relacje pomiędzy prezydentem a ekspozyturą nie układały się pomyślnie, prawdopodobnie bowiem odmawiano mu podawania niektórych informacji o mniejszości niemieckiej. W związku z tym prezydent zwrócił się w tej sprawie z pismem do wojewody pomorskiego, który w dniu 30 VI 1922 r. wydał decyzję o przekazywaniu prezydentowi Torunia wszelkich wiadomości dotyczących życia politycznego w mieście. Mimo tego problem nadal pozostawał nierozwiązany⁶³.

W związku z tym z Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu wyodrębniono dotychczasowy III referat i utworzono z niego z dniem 1 I 1923 r. Agencję Wydziału IV-D w Toruniu. Ze względu na brak pomieszczenia agentura mieściła się nadal w dotychczasowym lokalu referatu III ekspozytury przy ul. Franciszkańskiej 11. Dla przyjmowania konfidentów agentura posiadała wspólny lokal z ekspozyturą. Kierownikiem agentury został komisarz Alfons Mayer, a pomocnikami byli starszy przodownik Władysław Kozłowski, kancelistka Helena Węclówna, przodownik Zygmunt Szumski, przodownik Bolesław Lewandowski, starszy posterunkowy Franciszek Anioł oraz posterunkowi Augustyn Jabłoński i Józef Olszewski. Niezbędnych konfidentów ekspozytura miała przekazać niebawem po porozumieniu się z komisarzem Mayerem. Faktycznie agentura działała już od początku grudnia 1922 r., jednak ze względu na koniec roku i ciągłość spraw prowadziła do końca roku dziennik podawczy i archiwum wspólnie z ekspozyturą. Z dniem 1 I 1923 r. zmieniono też sposób prowadzenia kancelarii. Referenci po odbiorze akt pisali raporty na połowie strony całego arkusza atramentem, oddając je sekretarzowi, który przedkładał pisma do aprobaty Kierownikowi Wydziału IV-D, sekretarz następnie przekazywał je do przepisania na maszynie. Stenotypistka przeglądała czystopisy i zwracała je sekretarzowi, który ponownie przedkładał je do podpisu. Wszelkie ważniejsze sprawy podpisywał osobiście kierownik ekspozytury Wydziału IV-D, wszelkie inne zaś zastępca podkomisarz Alfons Nowakowski⁶⁴.

Agencja Wydziału IV-D w Wejherowie

Znaczenie Wejherowa jako miasta położonego niedaleko granicy spowodowało, że postanowiono założyć również tutaj placówkę policji politycznej⁶⁵. Agencja

⁶³ Ibid., OKPP w Toruniu, sygn. 42, Sprawozdanie organizacyjne wygłoszone na konferencji Kierowników Agencji Wydziału IV-D 10 I 1922 r. przez komisarza M. Lissowskiego; APT, KPPP na miasto Toruń, sygn. 2, Pismo OKPP w Toruniu do KPPP na miasto Toruń z 11 VIII 1921 r.; APB, OKPP w Toruniu, sygn. 42, Okólnik dotyczący wysyłania korespondencji z 20 II 1922 r.; B. Sprengel, *Policja Państwowa w Toruniu (1920–1939)*, Toruń 1999, s. 43.

⁶⁴ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 43, Pismo Kierownika Ekspozytury Wydziału IV-D do OKPP w Toruniu z 13 XI 1922 r.; Okólnik wewnętrzny nr 11 kierownika Wydziału IV-D komisarza M. Lissowskiego z dnia 28 XII 1922 r.; sygn. 65, Pismo OKPP w Toruniu do Komendy Miasta PP w Toruniu z 28 XII 1922 r.; B. Sprengel, *Policja Państwowa w Toruniu*, s. 43.

⁶⁵ B. Breza, *Wejherowo w okresie międzywojennym*, [in:] *Historia Wejherowa*, red. J. Borzyszkowski, Wejherowo 1998, s. 241–242.

miała zacząć funkcjonować na początku listopada 1920 r., w związku z tym potrzebnymi byli wywiadowcy. Funkcję kierownika objął starszy przodownik Edmund Sławiński⁶⁶. Z przeznaczonych agenturze czterech wywiadowców przybył tylko Teofil Krefft z Grudziądza. Powiaty pucki, wejherowski i kartuski stanowiły bardzo wąski korytarz, przez który odbywała się liczna i ważna komunikacja pomiędzy Niemcami z jednej a Gdańskiem i Prusami z drugiej strony. Przez Wejherowo kursowało codziennie sześciu kurierów i dwanaście osobowych pociągów. Ze względu na projektowaną budowę portu wojennego w Gdyni oraz położenie miasta pilnym stało się przekazanie agenturze odpowiednich sił wywiadowczych. Kierownik zastrzegał sobie prawo zaangażowania wywiadowców na okres próbny z zastrzeżeniem zatwierdzenia ich przez Ekspozyturę IV-D w Toruniu. Angażowanie konfidentów natrafiało na poważne trudności, ponieważ przyszli informatorzy dowiadywali się najpierw o wysokość wynagrodzenia, a później ewentualnie podejmowali współpracę⁶⁷.

Głównym wydarzeniem w wejherowskiej agenturze była sprawa Jana Edmunda Sławińskiego, szefa miejscowej defensywy policyjnej (urodzonego 28 X 1891 r. w Ujściu, pow. Chodzież). Zatarg kompetencyjny pomiędzy Sławińskim a komendantem powiatowym PP w Wejherowie Stanisławskim zaczął się w styczniu 1921 r., kiedy to Stanisławski zwrócił się do Sławińskiego z poleceniem, żeby pisma wychodzące z agentury były przedkładane mu do podpisu. Sławiński odpowiedział, że nie może się do tego zastosować i po złożeniu relacji w Ekspozyturze Wydziału IV-D w Toruniu dostał polecenie urzędowania bez zmian. W dniu następnym komendant powiatowy PP w Wejherowie Stanisławski oświadczył mu, że agentura ma być natychmiast przeniesiona do budynku komendy powiatowej, a wszystkie sprawy wpływające i wychodzące mają przechodzić przez dziennik komendy powiatowej. Na powyższe Sławiński ponownie nie wyraził zgody. Wezwany przez komendanta został w obecności kierownika ekspozytury śledczej Tądrowskiego zawieszony w obowiązkach kierownika Agentury Wydziału IV-D w Wejherowie⁶⁸.

Na sytuację szybko zareagował szef pomorskiej defensywy komisarz Mieczysław Lissowski, który w piśmie do komendanta okręgowego PP w Toruniu zaznaczył, że komendant powiatowy PP w Wejherowie Stanisławski zawieszając kierownika Agentury Wydziału IV-D w Wejherowie, bezpośrednio przekroczył swoje kompetencje, kierownicy agentur poza władzami sądowymi i administracyjnymi podlegali bowiem bezpośrednio kierownikowi Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu. Wniosek o zawieszenie w czynnościach powinien być zatem wystawiony do kierownika Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu. Jednocześnie Lissowski na kierownika agentury mianował urzędnika tej agentury Kornala Stejkę, a Sławińskiego przeniósł na stanowisko kierownika Agentury Wydziału VI-D w Tczewie⁶⁹.

⁶⁶ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65, Raport Agentury IV-D w Wejherowie z 25 X 1920 r.

⁶⁷ Ibid., sygn. 34, Pismo Agentury Wydziału IV-D w Wejherowie do Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu z 23 XI 1920 r.

⁶⁸ Ibid., sygn. 39.

⁶⁹ Ibid., Pismo kierownika Ekspozytury IV-D w Toruniu do komendanta okręgowego PP z 17 III 1921 r.

Tabela 5. Agentura Wydziału IV-D w Wejherowie w czerwcu 1922 r.

Imię i nazwisko	Stopień, stanowisko
Zygfryd Dąbrowski	kierownik Agentury IV-D, urzędnik cywilny
Edmund Nabożny	urzędnik cywilny
Wiktor Henning	wywiadowca
Jan Krajewski	wywiadowca

Źródło: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65.

Osobną sprawą była kwestia właściwego funkcjonowania agentury w Wejherowie. Okresowe kontrole i przeglądy agentur w województwie pomorskim stawiały wejherowską placówkę w rzędzie najsłabszych, niewywiązujących się z powierzonych jej obowiązków. Na przykład kontrola w listopadzie 1921 r. wykazała duże niedokładności w prowadzeniu dziennika przy zapisywaniu spraw. W archiwum akta były nieuporządkowane, w niektórych teczkach znajdowano dokumenty należące do innych tek. Spis konfidentów leżał jawnie w archiwum, tym samym narażając w razie kradzieży na dekonspirację współpracowników wejherowskiej defensywy. Kartotekę i album fotograficzny prowadzono wspólnie z ekspozyturą śledczą. W zakresie służby śledczej wywiadowcy słabo orientowali się w stosunkach politycznych. Na zadawane pytania odpowiadali bardzo źle. Stwierdzono, że cały personel do służby politycznej zwyczajnie się nie nadawał. Załatwiano sprawy jedynie na podstawie otrzymanych informacji z Ekspozytury 5-f w Toruniu lub władz miejscowych. Działalność agentury ograniczała się do przeprowadzania kontroli paszportowych oraz pobieżnych obserwacji, ponieważ placówka nie posiadała konfidentów przy niedostatecznej liczbie agentów. Zasięgając opinii miejscowych władz, stwierdzono, że KPPP miała złe zdanie o pracy agentury, argumentowano to tym, że wywiadowcy często się dekonspirowali, a funkcjonariusze przeważnie przebywali w biurach⁷⁰. Opinię tę potwierdził kolejny przegląd agentury dokonany w czerwcu 1922 r.⁷¹

Dlatego też w związku ze stale pojawiającymi się problemami w październiku 1922 r. okręgowy komendant PP po konsultacji z władzami wojewódzkimi oraz KGPP zdecydował się z dniem 1 XI 1922 r. zlikwidować Agenturę Wydziału IV-D w Wejherowie. Jednocześnie sekretarza agentury Zygfryda Dąbrowskiego przeniesiono do działu administracyjnego w OKPP w Toruniu. Zadbano również o pozostałych funkcjonariuszy zlikwidowanej placówki. Podsekretarza Edmunda Nabożnego przeniesiono do Agentury Wydziału IV-D w Tczewie, starszego przodownika służby śledczej Wiktora Henninga oddelegowano do policji kryminalnej w Wejherowie z przydziałem do KPPP w Wejherowie. Natomiast posterunkowego

⁷⁰ Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 4887, Protokół z przeglądu Agentury Wydziału IV-D w Wejherowie przez komisarza M. Lissowskiego w dniach 5–6 XI 1921 r.

⁷¹ Ibid., sygn. 4888, Protokół z przeglądu Agentury Wydziału IV-D w Wejherowie przez komisarza M. Lissowskiego 22 VI 1922 r.

służby śledczej Jana Krajewskiego przeniesiono do Działdowa do tworzonej tam Agencji Wydziału IV-D. Dokumentacją zlikwidowanej agencji zajęli się osobiście komendant powiatowy PP podkomisarz Kazimierz Wiśniewski, który dostał rozkaz odpowiedniego zabezpieczenia akt. Jednocześnie wszelkie niedokończone sprawy prowadzone przez agencję miały być kontynuowane przez właściwych funkcjonariuszy w KPPP w Wejherowie⁷². Jednak ze względu na istotne znaczenie, jakie miało Wejherowo w tej części województwa pomorskiego, w krótkim czasie reaktywowano placówkę.

Wolne Miasto Gdańsk

Wolne Miasto Gdańsk (dalej cyt. WMG) stanowiło ważne centrum komunistycznej akcji szpiegowskiej oraz irredenty niemieckiej na Pomorzu. Stąd władze województwa pomorskiego dążyły do utworzenia placówki defensywnej Ekspozytury Wydziału IV-D w Gdańsku, która miała mieć możliwość pełnej i bezpośredniej penetracji tamtejszego środowiska⁷³.

We wrześniu 1921 r. szef Ekspozytury Wydziału IV-D w Toruniu komisarz Mieczysław Lissowski rozpoczął opracowywanie organizacji przyszłej placówki w Gdańsku. Według założeń agencja składać się miała z pięciu najlepszych wywiadowców pracujących na terenie województwa pomorskiego i miała zostać podporządkowana instytucji polskiej działającej legalnie w WMG. W konsekwencji wobec przeszkód i odmiennych koncepcji organizacyjnych władz wojskowych, MSZ oraz Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku sprawa utworzenia placówki w WMG nie doszła do skutku⁷⁴. Pomysł powołania ekspozytury policji politycznej powrócił jesienią 1924 r., jednak po redukcji personelu z dotychczasowego stanu pomorskiej defensywy policyjnej zrezygnowano z utworzenia placówki⁷⁵.

Organizacja Centrali do spraw niemieckich w Toruniu

Wśród wielu dziedzin życia społeczno-politycznego, jakimi interesowała się policja polityczna, szczególne miejsce zajmowały sprawy mniejszości narodowych,

⁷² Ibid., KPPP w Wejherowie, sygn. 5, Pismo komendanta okręgowego PP w Toruniu do Komendy Powiatowej PP w Wejherowie z 30 X 1922 r.

⁷³ Ibid., UWP w Toruniu, sygn. 4888, Pismo OKPP w Toruniu do wojewody pomorskiego z 11 IX 1921 r.; CAW w Warszawie, SRI DOK VIII, sygn. I 371 8/A 371, Raport SRI DOK nr VIII w Toruniu dotyczący szpiegostwa niemieckiego na terenie Okręgu Korpusu nr VIII ze stycznia 1926 r.

⁷⁴ A. Misiuk, *Działalność polskiej policji w Wolnym Mieście Gdańsku w latach 1920–1926*, Przegląd Policyjny, 1991, nr 23, s. 36–37. Ministerstwo Spraw Zagranicznych II RP niemal od początku swego istnienia rozbudowywało specjalistyczne komórki, których zadaniem było prowadzenie wywiadu. Już od lutego 1919 r. istniał w MSZ dział przeznaczony do koordynacji działań wywiadowczych ministerstwa oraz kontaktów z wywiadem wojskowym, zob. W. Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2007, s. 735–737; idem, *Początki działalności polskiego wywiadu w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1939)*, [in:] *Pomorze w systemie obrony Polski w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej*, red. T. Kmiecik, Słupsk 2004, s. 21–40.

⁷⁵ APB, UWP w Toruniu, sygn. 4831, Pismo nadkomisarza M. Lissowskiego do wojewody pomorskiego z 24 IV 1925 r.

które często wykorzystywane były przez organizacje separatystyczne i nacjonalistyczne oraz przez służby wywiadowcze państw obcych przeciwko II Rzeczypospolitej. Wykorzystanie osób narodowości niemieckiej do działań szpiegowskich i sabotażowych na rzecz Niemiec spowodowało, że policyjna defensywa kładła duży nacisk na wykrywanie tego rodzaju przestępczej działalności⁷⁶.

W związku z tym 23 IX 1922 r. zgodnie z rozporządzeniem komendanta głównego PP w Warszawie utworzono w Toruniu Centralę do spraw niemieckich, której kierownikiem został komisarz Mieczysław Lissowski. Do prowadzenia spraw przydzieleni zostali: aspirant Lucjan Gałczyński⁷⁷, starszy przodownik Julian Trocha oraz pomocnik sekretarza Tadeusz Bankó. Centrala swym zasięgiem objęła sześć województw (pomorskie, łódzkie, poznańskie, krakowskie, śląskie i warszawskie), zadaniem jej było zaś gromadzenie i analiza materiałów oraz opracowywanie sprawozdań dotyczących sytuacji społeczno-politycznej mniejszości niemieckiej⁷⁸. W tym celu zaprowadzono następujące teki:

- ruch niemieckich stronnictw politycznych;
- działalność zrzeszeń zawodowych, społecznych, kulturalnych, sportowych itd.;
- niemiecka propaganda antypaństwowa;
- ewidencja antypaństwowych działaczy niemieckich;
- sabotaże niemieckie;
- sprawy niemieckie o działalność antypaństwową;
- sprawy o szpiegostwo niemieckie;
- sprawozdania miesięczne ekspozytur;
- sprawozdania miesięczne Centrali;
- sprawy organizacyjne.

Cztery teki zostawione w rezerwie⁷⁹.

Kwestia sprawnego wykonywania funkcji informacyjnych przez powołane później Okręgowe Urzędy PP (dalej cyt. OUPP) przede wszystkim w zakresie spraw narodowościowych wymagała posiadania przez ich referentów należytej znajomości przedmiotu. W tym celu organizowano szkolenia funkcjonariuszy prowadzących referaty narodowościowe w OUPP. Cykl takich miesięcznych szkoleń odbył

⁷⁶ A. Misiuk, *Policja Państwa 1919–1939*, s. 262, 278–279.

⁷⁷ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 42, Pismo MSW w Warszawie do Ekspozytury Sign. 5-f w Toruniu z 6 VI 1922 r.; Pismo OKPP w Toruniu do KGPP w Warszawie z 25 VII 1922 r.; B. Sprengel, *Galczyński Lucjan (1894–?)*, [in:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 2, red. K. Mikulski, Toruń 2000, s. 89–90. Aspirant L. Gałczyński przeniesiony został do Okręgu XII PP z Okręgu II PP 1 VI 1922 r. z przydziałem służbowym do obozu internowanych w Tucholi w celu objęcia tamtejszej agencji.

⁷⁸ APB, OKPP w Toruniu, sygn. 58, Sprawozdanie statystyczne za 1922 r. przesłane do KGPP Wydział IV-D 20 I 1923 r. Oprócz tego ustanowiono centralne narodowościowe: w Wilnie ds. białorusko-litewskich, we Lwowie ds. ukraińskich oraz w Wydziale V KGPP ds. żydowskich. Referentów ds. niemieckich ustanowiono w: Łodzi, Kielcach, Białymstoku, Krakowie, Stanisławowie, Lwowie, Poznaniu, Łucku i Lublinie, zob. A. Misiuk, *Policja Państwa 1919–1939*, s. 278.

⁷⁹ APB, UWP w Toruniu, sygn. 4888, Pismo OKPP w Toruniu do wojewody pomorskiego z 11 X 1922 r.; OKPP w Toruniu, sygn. 58, Sprawozdanie statystyczne za 1922 r. przesłane do Wydziału IV-D KGPP w Warszawie 20 I 1923 r.

się na przełomie 1925 i 1926 r. w odnośnych centralach narodowościowych, do których kierowani byli następujący referenci:

– ds. litewsko-białoruskich do Centrali litewsko-białoruskiej przy OUPP w Wilnie (delegowani funkcjonariusze z OUPP w Białymstoku, Brześciu nad Bugiem i Nowogrodku);

– ds. niemieckich do Centrali niemieckiej przy OUPP w Toruniu (OUPP Warszawa, Łódź, Kielce, Białystok, Kraków, Stanisławów, Lwów, Poznań, Łuck i Katowice);

– ds. ukraińskich do Centrali ukraińskiej przy OUPP we Lwowie (OUPP Lublina, Łuck, Brześć nad Bugiem, Tarnopol i Stanisławów).

Przeszkolenie referentów OUPP ds. żydowskich przeprowadzono w Wydziale V KG PP w Warszawie. Ze względu na rozległość działających jednostek wprowadzono rejonizację i tak referenci z województw byłego zaboru rosyjskiego kierowani byli do OUPP w Łodzi, z Małopolski do OUPP w Krakowie, z województw byłego zaboru pruskiego natomiast do OUPP w Toruniu. Po zakończeniu szeregu szkoleń w skali ogólnopolskiej naczelnicy OUPP mieli obowiązek zarządzić analogiczny system dokształcania dla funkcjonariuszy ekspozytur policji politycznej na swoim terenie⁸⁰.

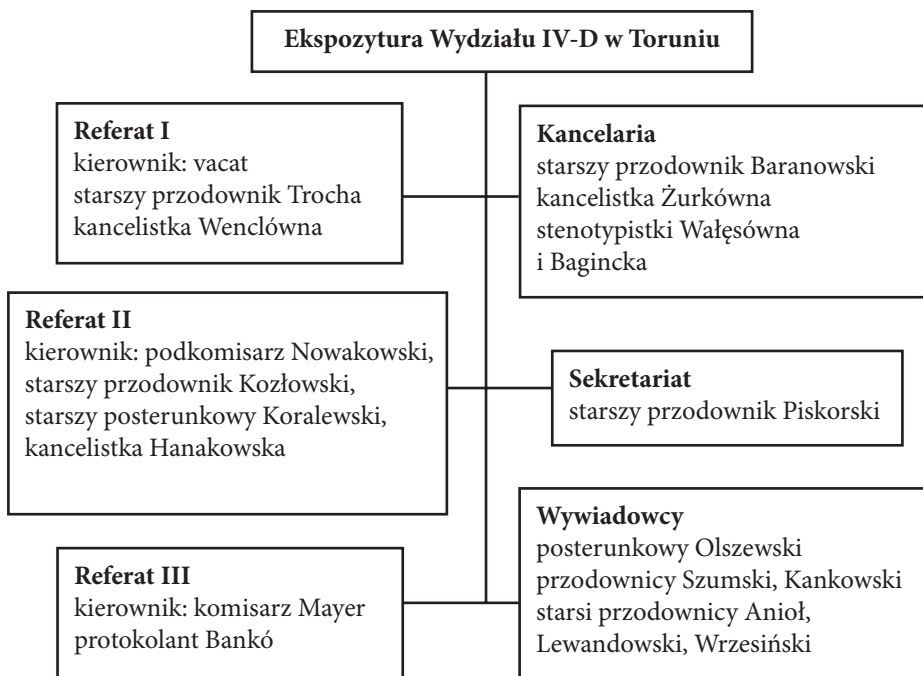
W 1923 r. miała miejsce pierwsza gruntowna reorganizacja pionu politycznego cywilnej służby bezpieczeństwa. Przeprowadzono ją pod naciskiem administracji państwowej, która domagała się pełnego podporządkowania organów defensywy politycznej na terenie województw i powiatów. Minister spraw wewnętrznych i premier gen. dyw. Władysław Sikorski w dniu 26 IV 1923 r. wydał przepisy dotyczące organizacji nowej formacji policyjnej pod nazwą Służba Informacyjna⁸¹. Na podstawie tych uregulowań ekspozytura Wydziału IV-D przemianowano na Oddziały Informacyjne, które stały się częścią składową Wydziałów Bezpieczeństwa Publicznego Urzędów Wojewódzkich. Natomiast dotychczasowe Agencje Wydziału IV-D przydzielono do starostw powiatowych jako Agencje Wojewódzkiego Oddziału Informacyjnego. Tym samym organy policji politycznej zostały odsunięte od rzeczywistych działań wywiadowczych. Korpus Służby Informacyjnej składał się z funkcjonariuszy działającego wcześniej pionu IV-D⁸².

⁸⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, MSW w Warszawie – dopływ, sygn. 979, Pismo MSW w Warszawie do wszystkich wojewodów z 14 XI 1925 r. w sprawie przeszkolenia referentów narodowościowych OUPP; APB, KPPP w Wejherowie, sygn. 766/59, Sprawozdanie statystyczne za 1925 r. przesłane do Wydziału V KGPP w Warszawie.

⁸¹ A. Misiuk, *Organizacja policji politycznej w Polsce w latach 1919–1923*, Problemy Kryminalistyki, 1989, nr 185–186, s. 339–340.

⁸² APT, Akta miasta Torunia, sygn. 356, Okólnik nr 337 wojewody pomorskiego z 18 V 1923 r. w sprawie organizacji służby informacyjnej.

Schemat 2. Organizacja Wydziału IV-D w Toruniu (stan z lipca 1922 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APB, OKPP w Toruniu, sygn. 65.

ORGANISATION UND TÄTIGKEIT DER POLITISCHEN POLIZEI
IN POMMERELLEN IM ZEITRAUM
VOM AUGUST 1920 BIS ZUM APRIL 1923

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: Staatliche Polizei, politische Polizei, Sicherheitsdienste der II. Republik, Abteilung IV-D der Staatlichen Polizei, Zentrale für deutsche Angelegenheiten in Thorn

Die ersten Bestimmungen zur Organisation der politischen Polizei in Pommerellen stammen aus dem Sommer 1920. Auf der Grundlage der „Instruktion für die Exposituren der Abteilung IV-D“ vom August 1920 wurde eine Abteilung der Staatlichen Polizei eingerichtet. Geschaffen wurde die Abteilung IV-D des Hauptquartiers der Staatlichen Polizei in Warschau, sowie in den Bezirken die Exposituren der Abteilung IV-D; die kleinsten Einheiten bildeten die Agenturen der Abteilung IV-D. Die Einrichtung wurde zum Kampf gegen Spionage, Kommunismus und staatsfeindlichen Aktionen geschaffen. Ihre Existenz und Funktion war streng geheim. In allgemeinen Fragen unterstanden die Exposituren der Abteilung IV-D den Bezirkskommenden der Staatlichen Polizei, während sie im Bereich der ausgeübten Funktionen ihre Anweisungen direkt von der Abteilung IV-D in Warschau oder den örtlichen Verwaltungs- und Gerichtseinheiten erhielten.

Am 17. November 1920 erschien die „zusätzliche Instruktion zu den Vorschriften über die Organisation der Ermittlungsorgane und der Organisation der Hauptkommende der Staatlichen Polizei“. Diese Instruktion erweiterte die Ausführungsbestimmungen vom August 1920. Festgelegt wurde die Struktur der Abteilung IV-D in Warschau, die eine besondere Einheit der Hauptkommende der Staatlichen Polizei darstellte.

Die Funktionäre der Politischen Polizei wurden unter den in den Ermittlungsorganen tätigen Polizisten ausgewählt. Die Absicht ihrer Schöpfer war es, eine elitäre Einheit dieses Zweigs der Polizei zu schaffen. Daher wurden zur Arbeit in der polizeilichen Defensive die begabtesten Polizisten mit einer guten beruflichen Ausbildung ausgewählt.

Besondere Bedeutung für die Tätigkeit der politischen Polizei hatten Fragen der nationalen Minderheiten. Im Zusammenhang damit wurde am 23. September 1922 im Einklang mit der Verordnung des Hauptkommendanten der Staatlichen Polizei in Warschau in Thorn die Zentrale für deutsche Angelegenheiten eingerichtet, zu deren Leiter Kommissar Mieczysław Lissowski berufen wurde. Die Zentrale war für sechs Wojewodschaften verantwortlich (Pommerellen, Lodz, Posen, Krakau, Schlesien und Warschau). Zu ihren Hauptaufgaben zählte die Sammlung und Analyse von Materialien sowie die Erarbeitung von Berichten zur gesellschaftlich-politischen Lage der deutschen Minderheit.

Die Erfahrungen der Funktionäre in der Abwehrarbeit gingen auf ihre frühere Tätigkeit in den analogen Diensten der Teilungsmächte zurück. Unter den pommerellischen Kadern der politischen Polizei befanden sich Funktionäre, welche zuvor in den polnischen militärischen und Unabhängigkeitsorganisationen, in den Aufklärungsbüros, Detektivagenturen, in der Polizei oder anderen Organen beschäftigt gewesen waren, welche die öffentliche Ordnung und Sicherheit schützten. In den ersten Jahren bildete gerade diese Gruppe den Kern der Defensivpolizei. Eine weitere Frage, mit der die Defensivpolizei während der gesamten Zwischenkriegszeit zu tun hatte, war der Mangel an Stellen für eine vollauf erfolgreiche Verfolgung von Anzeichen staatsfeindlicher Aktivitäten.

Im Jahre 1923 kam es zur ersten grundlegenden Reorganisation des politischen Stabs der Sicherheitskräfte, unter dem Druck der staatlichen Verwaltung, welche die völlige Unterordnung der Organe der politischen Defensive auf dem Gebiet der Wojewodschaften und Kreise verlangte. Am 26. April 1923 erschienen die Vorschriften zur Organisation der neuen Polizeiformation namens Informationsdienst. Auf dieser Grundlage wurden die Exposituren der Abteilung IV-D in Informationsabteilungen umbenannt, welche zu Bestandteilen der Abteilungen für Öffentliche Sicherheit der Wojewodschaftsämter wurden. Die bisherigen Agenturen der Abteilung IV-D wurden als Agenturen der Wojewodschaftsinformationsabteilung den Kreisstarosteien zugeordnet. Damit wurden die Organe der politischen Polizei von der eigentlichen Aufklärungsarbeit getrennt. Das Corps des Informationsdienstes setzte sich aus den Funktionären des früheren Stabs IV-D zusammen.

THE ORGANIZATION AND ACTIVITY OF POLITICAL POLICE IN POMERANIA IN THE PERIOD BETWEEN AUGUST 1920 AND APRIL 1923

Summary

Key words: *State police, Political police, Security services of the Second Polish Republic, Department IV-D of State Police, Headquarters for German Affairs in Toruń*

The first decisions concerning the organization of political police in Pomerania took place in the summer of 1920. On the basis of Instruction Manual for Branches of Department IV-D of August 1920 a pillar of political police was created. Department IV-D KG PP was created in Warsaw, and in the districts of Branch of Department IV-D the smallest unit constituted Agencies of Department IV-D. The institution was set up to fight espionage, communism and anti-state actions. Its existence and work were kept secret. In general matters Branches of Department IV-D were subordinated to district orders of State Police, while within the range of performed functions they received orders directly from Department IV-D in Warsaw and local administrative or court authorities.

On 17 September 1920 Additional Instruction Manual to Regulations on the Organization of Investigative Bureaux and the Organization of the Main Headquarters of State Police appeared. It extended executive regulations from August 1920. The structure of Department IV-D in Warsaw, which constituted a special unit of the Main Headquarters of State Police, was defined.

Officers of political police were chosen from policemen employed in investigative bodies. This pillar of the police was supposed to be elitist. Thus the most gifted policemen with the best professional education were selected to work in secret police.

Matters concerning ethnic minorities were particularly important in the activity of political police. Hence, on 23 September 1922 in accordance with a directive of the Chief of Police in Warsaw, the Headquarters for German Affairs was created in Toruń, the head of which was Mieczysław Lissowski. The headquarters included six voivodeships (the Pomeranian, Łódź, Poznań, Silesian and Warsaw voivodeships). Its main task was to collect

and analyze materials and to write reports concerning the social-political situation of the German minority.

Officers' experience in working in counter-intelligence was consequent upon their past activity in services of this kind in the countries of Poland's partitioners. Among the Pomeranian staff of political police there were officers who had been employed in Polish military and independence organizations, in investigative offices, detectives' agencies, police or other bodies guarding public order and security. In the first years it was this group that constituted the core of secret police. Another issue which political police had to struggle with throughout all the interwar period was a shortage of full-time positions to run an effective action to trace signs of anti-state activities.

In 1923 the first thorough reorganization of the political pillar of the civil security service took place. It was conducted under pressure of the state administration, which insisted on full subordination of political police in voivodeships and poviats (counties). On 26 April 1923 there appeared regulations concerning a new police formation called Służba Informacyjna (Information Service). On the basis of those regulations Branches of Department IV-D were converted into Information Units, which became part of public security departments of offices of the voivode. Previous Agencies of Department IV-D were assigned to the administrative offices of a powiat (county) called starostwo as Agencies of Information Department of the Voivodeship. Consequently, bodies of political police were removed from intelligence activities. The corps of Information Service consisted of officers of the former pillar IV-D.

